

Т.К. Нурекешов , Е.М. Айтказин *

«Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей, Қазақстан
(E-mail: aytkazin1805@mail.ru)

Scopus Author ID: 57209747053, ORCID ID: 0000-0001-7840-9824
ORCID ID: 0000-0002-3075-4386

Азаматтық сот ісін жүргізудегі сотқа дейінгі хаттама: тәжірибедегі тиімділік мәселелері

Мақалада 2021 жылдың 20 желтоқсанында Қазақстан Республикасының № 84-VII Заңымен қабылданған азаматтық іс жүргізуге сотқа дейінгі хаттаманы енгізу түріндегі өзгеріске талдау жасалынған. Жаңашылдыққа сәйкес бұл процедура тараптардың сотқа дейінгі хаттамамен өзара алмасуы арқылы немесе татуластырушы судьяның көмегімен жүзеге асырылуда. Татуластыру рәсімдерін жүргізетін татуластырушы судья материалдық-құқықтық дауға қатысушы болып табылмайды, ол сотқа дейінгі хаттама мен дәлелдемелер ұсынылған жағдайда тараптар арасында дәлелдемелер алмасуын қамтамасыз етеді. Сотқа дейінгі хаттаманың бүгінгі күнге тәжірибеде қолданылу тиімділігінің бірінші қорытындыларын жасауға уақыт келді деп санайды авторлар. Зерттеу тақырыбының өзектілігін де авторлар осы зерттеу объектісінің сотқа дейінгі дауларды шешу құралы ретінде жұмыс істеуінен көреді. Сол себепті бұл мақалада қазақстандық заңнамадағы сотқа дейінгі хаттаманың қолданылуын қарастыратын нормаларды талдау және зерттеуші ғалымдар мен сала мамандарының пікірлеріне шолу жасау арқылы, статистикалық деректерге сүйене отырып, зерттеу объектісінің іс жүзінде тиімділігіне баға беруге әрекет жасалынған. Яғни, зерттеудің мақсаты сотқа дейінгі хаттаманың іс жүзінде тиімділігін зерттеу және оған баға беру. Тәжірибе көрсеткендей, аталған құралды пайдалану арқылы шешілген даулардың саны тым аз және авторлардың пікірінше заңшығарушы сотқа дейінгі хаттаманы енгізу кезінде қойған мақсатына әзірше қол жеткізе алмаған. Олардың пікірінше аталған жаңашылдықтың толыққанды жұмыс істеуінде кедергілер жеткілікті.

Кілт сөздер: сотқа дейінгі хаттама, сот, дау, азаматтық іс, дәлелдеме, татуластырушы судья, талапкер, жауапкер, татуластыру рәсімдері, талап қою, медиация.

Kipicne

2022 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа енген азаматтық іс жүргізудегі сотқа дейінгі хаттаманың бүгінгі күнге тәжірибеде қолданылу тиімділігінің бірінші қорытындыларын жасауға болады деп санаймыз. Мақала қазақстандық заңнамадағы сотқа дейінгі хаттаманың қолданылуын қарастыратын нормаларды талдау және зерттеуші ғалымдар мен сала мамандарының пікірлеріне шолу жасау арқылы, статистикалық деректерге сүйене отырып, зерттеу объектісінің іс жүзінде тиімділігіне баға беруге жасалынған әрекет болып табылады.

Тәжірибе көрсеткендей, аталған құралды пайдалану арқылы шешілген даулардың саны тым аз және біздің ойымызша заңшығарушы сотқа дейінгі хаттаманы енгізу кезінде қойған мақсатына әзірше қол жеткізе алмады. Бүгінгі күнде бұл процедура тараптардың сотқа дейінгі хаттамамен өзара алмасуы арқылы немесе татуластырушы судьяның көмегімен жүзеге асырылуда. Татуластыру рәсімдерін жүргізетін татуластырушы судья материалдық-құқықтық дауға қатысушы болып табылмайды, ол сотқа дейінгі хаттама ұсынылған жағдайда тараптар арасында дәлелдемелердің алмасуын қамтамасыз етеді.

Еліміз үшін жаңа болуына байланысты бұл тақырыпты зерттеуге деген қызығушылық бар. Алайда, бүгінгі күнге теориялық зерттеулердің жетіспеушілігі байқалады, сотқа дейінгі хаттаманың түсінігі мен оны қолдану мәселелеріне арналған арнайы әдебиеттер жоқ. Бар ақпараттың негізгі көздері «ZANMEDIA.KZ» сайтында және соттардың ресми сайттарында жарияланған мақалалар болып отыр.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aytkazin1805@mail.ru

Зерттеудің мақсаты сотқа дейінгі хаттаманы қолдануды қарастыратын нормаларды талдау және зерттеуші ғалымдар мен сала мамандарының пікірлеріне шолу жасау арқылы, статистикалық деректерге сүйене отырып, оның іс жүзінде тиімділігіне баға беру.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу объектісі сотқа дейінгі дауларды шешудің құралдарының бірі болып табылатын сотқа дейінгі хаттаманы қолдануды қарастыратын еліміздің азаматтық іс жүргізу заңнамасының нормалары болды. Зерттеу негізінен заңнаманы талдау әдісін қолдану арқылы жүргізілді. Сотқа дейінгі хаттаманың іс жүзінде тиімділігіне қатысты зерттеу тақырыбы бойынша отандық авторлардың ғылыми еңбектеріне шолу жасалынып, заңнаманы зерттеу теориялық және жүйелік талдау әдістерін пайдалану арқылы жүзеге асты.

Мақаланы әзірлеу үшін материалдар ретінде Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық процестік заңнаманы жетілдіру және дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу институттарын дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2021 жылғы 20 желтоқсандағы № 84-VII Қазақстан Республикасының Заңы, сотқа дейінгі хаттамаға арналған зерттеулердің нәтижелері және статистикалық мәліметтер пайдаланылды.

Эмпирикалық база ретінде Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің сайтында ұсынылған республика бойынша бірінші сатылы азаматтық істер бойынша соттарға келіп түскен талап-арыздардың жалпы көлемі және оның ішінде сотқа дейінгі хаттаманы жасай отырып шешілген даулардың саны берілген деректер пайдаланылды.

Нәтижелер

Тақырып бойынша талқылау нәтижесі көрсеткендей сала мамандары (судьялар) мен зерттеуші заңгер ғалымдардың арасында сотқа дейінгі хаттаманың тиімділігіне қатысты пікірлерде қарама-қайшылықтар анық байқалады. Ал тәжірибеде сотқа дейінгі хаттама дауласушы тараптар араларындағы дауды шешудің құралы ретінде әзірше көп пайдаланылып жатқан жоқ. Статистикалық деректер көрсеткендей сотқа дейінгі хаттама жасау арқылы шешілген даулардың саны тым аз.

Осыған қарамастан сала мамандары, нақты айтқанда судьялар тарапынан ақпарат көздерінде сотқа дейінгі хаттаманың тәжірибедегі тиімділігіне қатысты біржақты жағымды пікірлер жиі кездеседі. Жарияланымдардың қоғамдағы дауларды сотқа дейін шешудің жаңа құралын пайдалануға шақыру мен ынталандыру түріндегі мақсаты бар екені анық байқалады. Мұндай жаңашылдықты «қорғауға» деген жоғары ынтаның болуы біз үшін түсінікті әрине, оны тіпті заңдылық деп те ойлаймыз. Сот органдары осы жаңашылдықты енгізудегі басты жауапты, сонымен қатар мүдделі тарап екені айтпаса да түсінікті және бұл әрекеттердің медиацияны енгізудегі жағдайға ұқсайтынын аңғаруға болады. Басында қоғаммен қабылданбай, кейіннен, уақыт өте келе сот органдарының белсенді итермелеуінің арқасында медиация институты жиі қолданыла бастағаны белгілі және бұл сәтті тәжірибені сот органдары сотқа дейінгі хаттама үшін де қолданғысы келетіндей көрінеді.

Қалай болғанда да, мұндай әрекеттерге қарсылық дұрыс емес деп санаймыз, жалпы мағынада сот жүйесі өз міндетін атқаруда бұл жерде бастысы, мұндай насихаттаулардың іс жүзінде қалыптасқан объективті жағдайдан алыстап кетпеуін назарда ұстау қажет деп ойлаймыз.

Сотқа дейінгі хаттаманың іс жүзінде қолданылуы бойынша келесідей мәселелерді атауға болады:

- 1) Қоғамда жаңашылдықтың тиімділігіне қатысты скептикалық көзқарас байқалады.
- 2) Татуластырушы судьялардың жүргізетіндігін тәжірибеде көріп жүрсекте, заңда сотқа дейінгі хаттаманы кім жасайтыны анық көрсетілмеген.
- 3) Жауапкердің сотқа дейінгі хаттамаға қол қоймауының салдары қандай екендігіне байланысты жағдай да түсініксіз.
- 4) Талапкердің хаттама жобасына сілтеме жасағысы келетін дәлелдерді қоса беруге міндеттілігі кейбір жағдайларда ол үшін мәселелер тудыруы мүмкін. Мысалы, Азаматтық процестік кодекстің 150-бабының 1-бөлігіне сәйкес, сотқа дейінгі хаттама жасау кезінде сот істі әдеттегі бес күннің орнына он бес жұмыс күні ішінде іс жүргізуге қабылдайды. Ал, сот, егер қажет болса, істі іс жүргізуге қабылдағаннан кейін ғана жауапкердің банктік шоттарына шектеу қоя алады. Нәтижесінде, талапкер жауапкерге талабы туралы ескертеді, сотқа дейінгі хаттаманы және барлық дәлелдемелерді

жібереді, содан кейін он бес жұмыс күнінің өтуін күтеді, ал жауапкер осы уақытта активтерді шығарып үлгеруі мүмкін. Тәжірибе көрсеткендей, мұндай қауіп туындаса талап қоюшы тарап оған барғысы келмей, дәлелдемелерді бірден ашпауға тырысады.

5) Татуластырушы судьялардың медиацияны да жүргізуі олардың жүктемесінің артуына әсер етуде.

Талқылаулар

Бұл тақырыпты зерттеу кезінде сотқа дейінгі хаттаманы екі жақ қырынан да қарастыруға мүмкіндік бар бізде. Бір жағынан ол — дәлелдерді қамтамасыз ету институтының бір бөлігі болып табылады. Заңшығарушы ол арқылы дәлелдемелерді уақытылы ұсынуға қол жеткізгісі келеді, яғни дауды шешуде уақыт үнемдеу мен сот жүктемесін азайту мақсаттары қойылған бұл жерде. Ал дәлелдемелерді ұсыну, ең алдымен, іске қатысатын адамдармен жасалынатын іс жүргізу әрекеттері, оның мәні дәлелдемелерді соттың қарауына беруден көрінеді. Іс жүргізу процесіндегі сотқа дәлелдемелерді ұсыну кезеңінің нәтижелі болуы елдегі дәлелдерді қамтамасыз ету институтының даму деңгейіне тікелей байланысты [1, 77].

Сотқа дейінгі хаттаманы зерттеудің екінші қырын осы түсініктің сотқа дейінгі дауларды шешудің құралы ретінде қолданылуынан көреміз. Зерттеушілерді қызықтыратыны да негізінен оның осы міндеті болып отыр. Әлемнің көптеген елдеріндегідей Қазақстан сот жүйесі де азаматтық даулардың барлық қатысушылары үшін өзара түсіністікке қол жеткізудің тиімді және икемді тәсілдерін іздеуге бағытталған эволюцияны бастан кешуде. Заң шығарушы азаматтық процестік заңнаманы жетілдіру бойынша үлкен жұмыс жүргізіп келеді. Осы тұста Азаматтық процестік кодексінің құндылығын түсірмей, жекелеген ережелерді жетілдіру бойынша ұсыныстарды әзірлеу мақсатында одан әрі жұмыстардың жалғасын табуы маңызды, бұл азаматтық істер бойынша сот төрелігін іске асырудың тәртібін айтарлықтай сапалы жетілдіруге мүмкіндік беретін болады [2, 91]. Қазақстан Республикасы заңнамасының жалпы қағидалары мен мағынасын, сондай-ақ қалыптасқан сот практикасын назарға ала отырып, дауларды реттеудің соттан тыс тәртібіне төрелік пен нотариат, ал дауларды реттеудің сотқа дейінгі тәртібіне — сыртқы әкімшілік, медиативтік және партисипативтік рәсімдер жатқызылуы тиіс [3, 128].

Дауды татуластыру жолымен шешудің жаңа рәсімдерін енгізе отырып, қолда бар құралдарды жетілдіру негізінде соттар жазалаушы сот төрелігі элементтерінен бас тартуда. Бүгінгі күнде соттардың азаматтық іс жүргізудің алдында тұрған барлық міндеттерін орындауға әлеуеті жеткілікті. Дауласушы тараптарды компромисқа келуге және татуласуға ынталандыра отырып, судьялар оларда бір-біріне құрметпен қарауды қалыптастыруда, оларға заң алдындағы жауапкершілік пен шарт бойынша міндеттемесін орындаудың мағынасын жеткізуде біршама алға жылжулар байқалады [4, 113].

Сот ісін жүргізуді реформалау жолындағы кезекті маңызды қадам «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық процестік заңнаманы жетілдіру және дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу институттарын дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2021 жылғы 20 желтоқсандағы № 84-VII Заңын [5] қабылдау арқылы іс жүргізу процесіне сотқа дейінгі хаттаманы енгізу болды.

Заң 2022 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді. Заңның негізгі мақсаты азаматтардың сот шығындарын азайту және дауларды соттан тыс реттеуге қоғамды ынталандыру.

Өзгерістер Азаматтық процестік кодекстің 73-бабының 1 және 2-бөлімдерінің жаңа редакциясын көздейді. Оған сәйкес «Сотқа дейінгі хаттама» ұғымы, сондай-ақ тараптардың істі іс жүргізуге қабылдау сатысында дәлелдемелерді ашу міндеті енгізілді [6].

Азаматтық процестік кодекстің 73-бабы 1-бөлігінің ескі редакциясында тараптар істі сот талқылауына дайындау сатысында дәлелдемелерді ұсынуға міндетті болатын. Олар дәлелдемелерді дайындау аяқталғаннан кейін де, егер ол дәлелдемелерді дайындау сатысында ұсыну мүмкін еместігін негіздей алса, істі мәні бойынша қарау сатысында да ұсынуға құқылы болды. Іс жүзінде Азаматтық процестік кодекстің бұл талаптары әрдайым сақтала бермейтін, соттар да тараптарға процестің кейінгі кезеңінде дәлелдемелер ұсынуға тыйым салмайтын. Нәтижесінде, тараптар әдетте дәлелдемелерді ұсынуды сот процесінің соңына дейін, соның ішінде тактикалық себептермен кешіктіретін жағдайлар жиі болды.

Ал Азаматтық процестік кодексінің 73-бабының 1-бөлігінің жаңа редакциясына сәйкес: «дәлелдемелерді тараптар және іске қатысатын басқа да тұлғалар бірінші сатыдағы сотқа олар

сотқа дейінгі хаттаманы жасай отырып, талап қоюды қабылдаған кезде ұсынады, онда тараптардың және іске қатысатын басқа да тұлғалардың олар өздерінің талаптарының немесе қарсылықтарының негізі ретінде сілтеме жасауға және істі сотта қараған жағдайда оларды пайдалануға ниет білдірген дәлелдемелерді ашу, ұсыну және алмасу бойынша әрекеттері көрсетіледі. Егер дәлелдемелерді ұсынған тұлғалар оларды істі сот талқылауына дайындау сатысында ұсынудың мүмкін еместігін негіздесе, дәлелдемелер сот талқылауы сатысында ұсынылуы мүмкін» болып өзгертілді.

Осы баптың 2-бөлігінің өзгертілген редакциясына сәйкес тараптар сот талқылауына дайындау, не сот талқылауы барысында тек сотқа дейінгі хаттамада ашылған және көрсетілген дәлелдемелерге ғана сілтеме жасауға құқылы екендігі бекітілген [6]. Осылайша, егер талапкер дәлелдемені сотқа дейінгі хаттамада көрсетпесе, ол оған бұдан әрі сілтеме жасай алмайды немесе ол мұндай дәлелдемені ертерек ұсынудың мүмкін еместігін негіздеуге міндетті.

Біздің түсінуімізше, басты идея талапкерді дәлелдемелерді сотқа дейінгі хаттамада бірден ашуға итермелеуде жатыр. Егер дәлелдер маңызды болса, жауапкер келісімге келуге шешім қабылдауы мүмкін. Бұл жаңалықты енгізудегі тағы бір ой сотқа нашар дайындалған немесе негізсіз берілетін талап-арыздардың азаюына қол жеткізу арқылы соттарға деген жүктемені төмендету болды. Екінші жағынан, қарапайым судьяға талапкерге жаңа дәлелдер келтіруден бас тарту қиынға соғатынын ескеру қажет, өйткені апелляциялық сатыдағы сот істің мән-жайларының жеткіліксіз зерттелуіне байланысты шешімнің күшін жоюы мүмкін. Осы тұрғыдан қарағанда жаңашылдық апелляциялық сатыдағы соттың тәсілдерін өзгерту қажет екендігін көрсетуде.

Тараптар сотқа дейінгі хаттамамен өздері алмасады немесе бұл процедура татуластырушы судьяның көмегімен жүзеге асуы мүмкін. Татуластыру рәсімдерін жүргізетін татуластырушы судья материалдық-құқықтық дауға қатысушы болып табылмайды, сотқа дейінгі хаттама мен дәлелдемелер ұсынылған жағдайда тараптар арасында дәлелдемелер алмасуын қамтамасыз етеді. Осы мақсатта судья татуластыру рәсімдерін жүргізу кезінде тараптарды талап қоюдың сотқа келіп түскені туралы хабардар етеді, тараптарды татуластыру рәсіміне қатысуға шақырады, әнгімелесу күнін бекітеді.

Судья Г. Камзиеваның пікірінше әнгімелесудің мәні тараптардың дәлелдемелерді толық ашуы, сондай-ақ істі татуласумен аяқтау мүмкіндігін белгілеуден көрінеді. Тараптар татуластыру рәсімдеріне қатысуға келісімдерін жазбаша өтініштерінде білдірулері тиіс. Арыз сотқа беріледі, онда тараптар сотқа дейінгі хаттама жасау ниеті туралы мәлімдейді [7].

Бүгінгі таңда сотқа дейінгі хаттаманы азаматтық іс жүргізу құқығының институты ретінде ұсынуда сот билігі өкілдерінің белгілі бір тенденциясы байқалады [8], алайда, сотқа дейінгі хаттаманың институционалдығы туралы мәлімдемелер жасауға біршама ертерек деп санайды А.Б. Сартаева. Мәселен, кодекстегі «сотқа дейінгі хаттама» термині ашылған дәлелдемелер тізімін ресімдеу үшін ғана қолданылады. Шет елдердегі тәжірибеде сотқа дейінгі дәлелдемелерді ашу жағдайлары үшін «pre-action protocols» немесе «сотқа дейінгі хаттамалар» деп аталатын түсініктер орныққан, олардың мәні азаматтық талап бойынша «болашақ тараптар» үшін жасауға міндетті әрекеттер туралы қысқаша нұсқаулықтан тұрады [9, 270].

Судья Б. Жананбаевтың пікірінше тараптарға өздерінің талаптары мен қарсылықтарын негіздей отырып, сотқа дейінгі хаттама жасау арқылы татуластыру рәсімдерін жүргізу барысында дәлелдемелер ұсынған жөн. Бұл оларға жақсы қатынастарды сақтауға, моральдық және материалдық шығындарды азайтуға, дәлелдемелермен алмасуға, сот талқылауының қорытындысын болжауға және дау бойынша сот талқылауынсыз компромиске келу үшін берілген мүмкіндік [8]. Осыған ұқсас пікірді Г. Баткалова да білдірген. Маман сотқа дейінгі хаттаманың тараптарға сотта табысқа жету мүмкіндігін болжауға және дауларды сотқа дейінгі тәртіппен реттеу берілген мүмкіндік деп санайды. Судья өз өңіріндегі статистикалық мәліметтерге жүгіне отырып, сотқа дейінгі хаттаманың тәжірибедегі тиімділігін атаған. Маманның пікірінше жалпы дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу рәсімдері уақыт өте көбірек қолданылуда және сот жүйесінің одан әрі тиімділігіне және жалпы халықтың сот төрелігіне деген сенімінің артуына ықпал етуде [10].

Алайда, тәжірибе көрсеткендей, мұндай мүмкіндікті дауласушы тараптар көп пайдалана бермейді. Статистикалық деректер оған дәлел болуда. Сотқа дейінгі хаттаманы құра отырып шешілген талап қоюлар мен арыздардың саны өте аз. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің порталынан алынған деректерге сәйкес:

– 2022 жылы бірінші сатылы азаматтық істер бойынша соттарға жалпы саны 761168 талап қоюлар/арыздар келіп түскен, оның 437-і сотқа дейінгі хаттаманы құра отырып шешілген, бұл жалпы келіп түскен талап арыздардың 0,06 % құрайды;

– 2023 жылы бірінші сатылы азаматтық істер бойынша соттарға жалпы саны 972704 талап қоюлар/арыздар келіп түскен, оның 997-і сотқа дейінгі хаттаманы құра отырып шешілген, бұл жалпы келіп түскен талап арыздардың 0,1 % құрайды;

– 2024 жылдың бірінші кварталында бірінші сатылы азаматтық істер бойынша соттарға жалпы саны 274700 талап қоюлар/арыздар келіп түскен, оның 104-і сотқа дейінгі хаттаманы құра отырып шешілген, бұл жалпы келіп түскен талап арыздардың 0,03 % құрайды [11].

Байқап отырғанымыздай, аталған құралды пайдалану арқылы шешілген даулардың саны тым аз және біздің ойымызша заңшығарушы сотқа дейінгі хаттаманы енгізу кезінде қойған мақсатына әзірше қол жеткізе алмады. Неге әзірше? Себебі, аталған татуластыру рәсімінің енгізілгеніне екі жылдан енді асты, бұл аз уақыт болуы мүмкін. Қазақстандық тәжірибеден білетініміз мұндай әдістер нәтижесі уақыт өте келе өз жемісін беретіні жиі кездесіп тұрады.

Саланы зерттеуші ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек дауды шешудің бұл құралының тәжірибеде белсенді қолданылмауының өзіндік объективті себептері бар.

А.Б. Сартаева Англия мен Қазақстанның азаматтық процесіндегі сотқа дейінгі хаттамаларға салыстырмалы талдау жүргізген зерттеуінде қазақстандық үлгідегі сотқа дейінгі хаттамаға қатысты бірнеше мәселелерді көтерген. Автордың пікірінше жаңа норманың контекстінде дәлелдеменің мазмұны, субъективті құрамы, ашылу объектісі, ашылу нормасы мен ашылу шектерін орындамағаны үшін жауапкершілік қарастырылмаған. Екіншіден, ағылшын құқығынан алынған «сотқа дейінгі хаттама» термині ашық дәлелдер тізімін және дауды бейбіт жолмен шешу жолдарын белгілеу үшін қолданылмайды. Осы тұрғыдан қарағанда автордың ойынша ҚР Азаматтық процестік кодексінің нормаларында «сотқа дейінгі хаттама» термині өзіне тән емес құжатты белгілеу үшін қолданылуда. Сөздіктердегі бірде-бір анықтама сотқа дейінгі хаттаманың мазмұны мен мағынасына сәйкес келмейді. Демек, сотқа дейінгі хаттама мәні бойынша оның хаттамасы болып табылмайтын құжат деп аталында.

Сондай-ақ, автордың пікірінше стандартты мерзімнің он бес күнге ұлғайтылуы дәлелдемелерді ашу бөлігіндегі азаматтық іс жүргізу заңнамасының негізгі мақсаттарына қайшы келуімен мәселе тудыруда және сотқа дейінгі хаттаманың азаматтық процесс хаттамаларының бір түрі болып табылмайтындығы да түсініксіздіктер тудыруда [9, 273].

Алайда, Қызылорда қалалық сотының судьясы А. Абдулланың пікірі жоғарыда келтірілгенге қарама-қайшы, маманның ойынша мұндай мерзім «ақылға қонымды әрі ойлануға тиімді уақыт. Осыған дейін сотқа дейінгі татуласу рәсімдері талап қою келіп түскен күннен бастап бес жұмыс күні ішінде жүргізілетін болса, сотқа дейінгі хаттама жобасы қолға алынғалы бері ол он күнге ұзарды. Себебі, бес жұмыс күні ішінде тараптарды шақыру, олармен әңгімелесу рәсімін жүргізу, бітімгершілікке келу бойынша ойлану, өздерінің ұсынысын келтіру уақыт жағынан көптеген қиыншылықтар тудырған болатын. Ал он жұмыс күнге ұзарғалы бері осы процедураларды жасау үшін уақыт жеткілікті. Сонымен қоса егер сотқа дейінгі хаттама жасалатын болса, әңгімелесу күні осы он бес жұмыс күні ішінде тағайындалады».

Сондай-ақ, маман сотқа дейінгі хаттаманың көмегімен дауды шешудің өзге де тиімді тұстарын атайды, олар:

1) Хаттама толтыру тараптарға соттың құқықтық көмек көрсететінін білдіреді. Сотқа талап қою келіп түскен соң сот тараптарды заңға сәйкес татуластыру рәсіміне қатысу үшін шақырады. Сонымен бірге, тараптарға сотқа дейінгі хаттаманың үлгісін ұсынады. Осы ретте судья азаматтарға дауды бейбіт жолмен шешудің баламалы тәсілдерінің мүмкіндіктерінен хабардар етеді.

2) Тараптар сотқа дейінгі хаттамаға өздерінің уәждерін, талап-тілектерін, сонымен қатар іс бойынша дәлелдеме құжаттарын ұсынады.

3) Сот шығыстарын реттеуге мүмкіндік бар. Егер тараптар татуласудың қандай да бір түрімен дауды аяқтайтын болса, талап қою үшін төленген мемлекеттік баж сот ұйғарымымен өзіне кері қайтарылады. Сонымен қоса егер тараптар өзара келіскен болса өзге де сот шығыстарын дауламауға немесе оның мөлшерін азайтуға құқылы. Осы ретте татуласу рәсімдерін жүргізу барысында талап қоюшы өзінің талабының бір бөлігінен бас тартуға немесе талап мөлшерін азайтуға мүмкіндік алады [12].

Тағы бір маманнан жағымды пікір — Жамбыл облыстық сотының судьясы А. Алиакпарованың сөзінше: «татуластыру рәсімдерінің тиімділігіне әрдайым мониторинг жүргізіліп, оның нәтижелері облыстық сотпен бағаланып отырады. Сұрақ аудандық және оларға теңестірілген соттар төрағаларының, татуластырушы судьялардың қатысуымен өтетін облыстық соттың жедел кеңестерінде талқыланады».

Жалпы маман татуластыру құралы ретінде сотқа дейінгі хаттаманың тиімділігіне өте жоғары баға берген, оның пікірінше тәжірибеде татуластыру рәсімдері жоғары нәтиже беруде. Ал сәтсіз болғандарының негізгі себептері ретінде:

- тараптар арасындағы жағымсыз байланыстардың болуын;
- қалада немесе елдімекенде біреуінің болмауына байланысты тараптардың татуластыру үшін жүргізілетін әнгімелесуге келмеуін;
- ауылдық жерлердегі байланыс құралдарының болмауымен байланысты қиындықтарды көрсеткен [13].

Татуластыруды ұйымдастырудағы тағы бір кемшілік бір топ зерттеуші ғалымдардың соттардағы дауларды реттеуге арналған зерттеулерінің нәтижесінде көрсетіледі. Мәселен, татуластырушы судьялардың медиацияны да жүргізуі олардың жүктемесінің артуына әсер еткен, ал бұл сайып келгенде сот төрелігінің сапасына теріс әсер етуі мүмкін [14, 72]. Мұндай жағдайларды болдырмау үшін М.И. Дячук татуластырушы судьяларға сот медиациясы функциясын да беретін жағдайда оларды өзге сот функцияларынан босатуды ұсынады [15, 231].

Енді бір топ заңгерлер бұл жаңашылдық «бөтен англо-саксон жүйесінен» алынған және азаматтардың конституциялық құқықтарын бұзады деп теріс қабылдаған болатын. Алайда, А.Т. Кенжебаева онымен келіспеуге негіз бар деп санайды [16]. Біріншіден, англо-саксон жүйесі сотқа дейінгі хаттама сияқты құжатты қолданады, бірақ бұл мұндай құжат англо-саксон жүйесінде ғана бар ерекшелік дегенді білдірмейді. Мысалы, Германия жүйесінде «адвокаттардың қатысуымен өтетін процестерде ауызша талқылауға дайындық іс жүргізу құжаттары негізінде жүзеге асырылады» деп бекітілген [17]. Мұндай құжаттарға хаттама да кіреді.

Екіншіден, сотқа дейінгі хаттама, бір карағанда, таза бюрократиялық құжат болып көрінгенімен, шын мәнінде, азаматтық процесс тұрғысынан алғанда, процесті айтарлықтай жақсартып алатын ең маңызды құжат болуға мүмкіндігі бар. Сотқа дейінгі хаттаманы жасау кезінде тараптар өздерінің талаптары мен дәлелдерін нақты тұжырымдауға, оларды қарсы тараптың талаптары мен дәлелдемелерін ескере отырып нығайтуға мүмкіндігі бар. Бұл процедуралық әрекеттің өзі тараптарды даудың болмауы идеясына немесе дауды татуласу арқылы шешуге итермелейді. Мысалы, АҚШ-та осындай сотқа дейінгі процедураны белсенді қолдану даулардың санының азаюына әкелген.

Сонымен қатар, сотқа дейінгі хаттама соттың жұмысын едәуір жеңілдетеді, ол өз шешімінде сотқа дейінгі хаттаманың әрбір тармағы бойынша шешімнің уәждемесін баяндауға мәжбүр болады және хаттамада көрсетілген дәлелдерді елеусіз қалдыра алмайды. Нәтижесінде соттардың шешімдері неғұрлым түсінікті, дәлелді, негізделген және бастысы әділетті болады. Бұл жаңашылдықты сынаушылардың «заңгер өкілдері болғанның өзінде тараптар мұндай хаттаманы өз бетінше құрастыра алмайды» деген сындары да негізсіз. Өйткені дәл осындай тараптар негізінен сотқа даудың мәнін, өздерінің дәлелдері мен талаптарының негізділігін нақты түсінбей келеді, яғни мұндай тұлғаларға сотқа дейінгі хаттама керісінше, көмек құралы болып табылады деуге болады. Себебі, сот тараптарға хаттамаға енгізу үшін даудың нақты мән-жайларын анықтауға көмектесе алады [16].

Қорытынды

Қазақстанда дауларды реттеудің баламалы тәсілдері әлі де қалыптасу сатысында. Бұл ретте келіспеушіліктерді жою жөніндегі тетіктер мен іс-қимылдар үнемі жетілдіріліп келеді. Осындай сот ісін жүргізуді реформалау жолындағы кезекті маңызды қадам «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру және дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу институттарын дамыту жөніндегі өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңда айқындалған татуластыру рәсімін және сотқа дейінгі хаттаманы жүргізу жөніндегі судьяның процестік әрекеттерін енгізу болды. Заң 2022 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді.

Заңның негізгі мақсаты азаматтардың сот шығындарын азайту, сондай-ақ дауларды соттан тыс реттеуге халықтың қызығушылығын арттыру. Басты идея талапкерді дәлелдемелерді сотқа дейінгі хаттамада бірден ашуға итермелеуде жатыр. Егер дәлелдер маңызды болса, жауапкер келісімге келуге шешім қабылдауы мүмкін. Сонымен қатар, жаңалықты енгізудегі тағы бір ой сотқа нашар

дайындалған немесе негізсіз берілетін талап-арыздардың азаюына қол жеткізу арқылы соттарға деген жүктемені төмендету.

Бүгінгі күні, сотқа дейінгі хаттаманы азаматтық сот процесіне енгізілгеніне үшінші жылға таяған кезінде сотқа дейінгі реттеудің бұл құралының тәжірибеде өзін қалай көрсеткеніне қатысты бірінші қорытындыларды жасауға болады деп санаймыз. Осы зерттеу барысында сала мамандарының, зерттеуші заңгер ғалымдардың пікірлері талқыланды, оларды салыстыру мүмкіндігі пайдаланылды. Талқылау нәтижесі көрсеткендей сала мамандары (судьялар) мен зерттеуші заңгер ғалымдардың арасында сотқа дейінгі хаттаманың тиімділігіне қатысты пікірлерде қарама-қайшылықтар бар.

Жалпы, талқыланған жаңашылдықты енгізудегі заңшығарушының ниеті бізге түсінікті және қойылған мақсаттар да аса маңызды, оған ешқандай күмән жоқ. Іс жүзінде сотқа дейінгі хаттама тараптарға сотта өзінің жеңіске жету мүмкіндігін болжауға қолайлы жағдай жасай отырып дауларды сотқа дейінгі тәртіппен реттеудің тағы бір жаңа құралын ұсынды. Сотқа дейінгі хаттама тараптарға дәлелдемелерді өзара ашуды көздейді, бұл өз кезегінде оларға сот талқылауының перспективаларын бағалауға көмегін тигізеді. Уақыт пен күш-жігерді үнемдеу, материалдық шығындардың болмауы және мемлекеттік бажды қайтару осы жаңашылдықтың сөзсіз артықшылықтары. Сайып келгенде — бітімгершілік келісім жасасу бұл дау тараптарының одан әрі өзара жақсы қарым-қатынасты сақтап қалуға мүмкіндік.

Ал сотқа дейінгі хаттаманы іс жүзінде қолдану кезінде туындап отырған мәселелер өкілетті органмен талданып, тиісті шешімін табуы тиіс. Кодекстегі татуластырушы судьяның міндетін анық түрде беруге болар еді деп санаймыз, сондай-ақ жауапкердің сотқа дейінгі хаттамаға қол қоймауының салдары нақтылануы қажет. Тәжірибе көрсеткендей, аталған құралды пайдалану арқылы шешілген даулардың саны тым аз және біздің ойымызша, заңшығарушы сотқа дейінгі хаттаманы енгізу кезінде қойған мақсатына әзірше қол жеткізе алмады. Екінші жағынан, аталған татуластыру рәсімінің енгізілгеніне екі жылдан енді асты, бұл аз уақыт болуы мүмкін. Қазақстандық тәжірибеден білетініміздей мұндай әдістер нәтижесін уақыт өте беріп жататын жағдайлары жиі кездеседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ленковская Р.Р. Процедура обеспечения доказательств судом в гражданском процессе / Р.Р. Ленковская // Социально-политические науки. — 2017. — № 2. — С. 76–79.
- 2 Конусова В.Т. О некоторых проблемах и перспективах совершенствования Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан / В.Т. Конусова // Вестн. Ин-та законодательства Республики Казахстан. — 2016. — № 4 (45). — С. 84–92.
- 3 Аблаева Э.Б. Внесудебный и досудебный порядки урегулирования споров в Казахстане / Э.Б. Аблаева, Б.Ш. Исмаилова, С.М. Мухтарова, С.Б. Саутбаева, М.А. Утанов // Вестн. Ин-та законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2024. — № 1 (76). — С. 118–129.
- 4 Аблаева Э.Б. Судебная медиация в гражданском судопроизводстве Республики Казахстан / Э.Б. Аблаева, А.Р. Енсебаева, С.М. Мухтарова, С.Б. Саутбаева, М.А. Утанов // Вестн. Ин-та законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2023. — № 4 (75). — С. 102–114.
- 5 «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық процесстік заңнаманы жетілдіру және дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу институттарын дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 20 желтоқсандағы № 84-VII Заңы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000084>
- 6 Қазақстан Республикасының Азаматтық процесстік кодексі. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377>
- 7 Камзиева Г. Раскрыть суть доказательств. Досудебный протокол как один из путей к примирению сторон / Г. Камзиева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ztgzt.kz/raskryt-sut-dokazatelstv-dosudebnyj-protokol-kak-odin-iz-putej-k-primireniyu-storon/>
- 8 Жаманбаев Б.М. Институт досудебного протокола / Б.М. Жаманбаев. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pvl.sud.kz/rus/massmedia/institut-dosudebnogo-protokola>
- 9 Сатаева А.Б. Досудебный протокол в гражданском процессе Англии и Казахстана: сравнительный анализ / А.Б. Сатаева // Вестн. Ин-та законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2022. — № 4 (71). — С. 268–275.
- 10 Баткалова Г. Досудебный протокол как первый шаг устранения разногласий / Г. Баткалова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://infozakon.kz/sud/20656-dosudebnyy-protokol-kak-pervyy-shag-ustraneniya-raznoglasiy.html>

11 Интернет-портал Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. Статистические отчёты: Отчет № 2 — «По рассмотрению гражданских дел судами первой инстанции» (за 2022, 2023, 2024 годы, 1 квартал). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics>

12 Абдулла А. Сотқа дейінгі хаттаманың басты ерекшеліктері / А. Абдулла. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://zanmedia.kz/%d1%81%d0%be%d1%82%d2%9b%d0%b0%d0%b4%d0%b5%d0%b9%d1%96%d0%bd%d0%b3%d1%96-%d1%85%d0%b0%d1%82%d1%82%d0%b0%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d1%8b%d2%a3-%d0%b1%d0%b0%d1%81%d1%82%d1%8b-%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%ba%d1%88/96997/>

13 Алиакпарова А. Обязанность — прокладывать мосты / А. Алиакпарова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://zanmedia.kz/obyazannost-prokladyvat-mosty/90464/>

14 Аблаева Э.Б. Урегулирование дел и споров в цивилистике и судопроизводстве Казахстана (достижения, проблемы, перспективы) / Э.Б. Аблаева, А.Р. Енсебаева, А.Т. Исмагулова, М.А. Утанов // Вестн. Ин-та законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2023. — № 2 (73). — С. 63–76.

15 Дячук М.И. Развитие института медиации в Республике Казахстан / М.И. Дячук // Вестн. Ин-та законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2021. — № 1 (64). — С. 219–232.

16 Кенжебаева А.Т. Совершенствование гражданского процесса в Казахстане / А.Т. Кенжебаева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kazbar.org.kz/sovershenstvovanie-grazhdanskogo-proczessa-v-kazahstane/>

17 Deutsche Zivilprozessordnung. — [Elektronische Ressource]. — Zugriffsmodus: <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/>

Т.К. Нурекешов, Е.М. Айтказин

Досудебный протокол в гражданском судопроизводстве: вопросы эффективности на практике

В статье проведен анализ изменения законодательства в виде введения досудебного протокола к гражданскому процессу Законом № 84–VII Республики Казахстан от 20 декабря 2021 года. Согласно нововведению, эта процедура осуществляется путем взаимного обмена сторонами досудебным протоколом или с помощью судьи-примирителя. Судья-примиритель, проводящий примирительные процедуры, не является участником материально-правового спора, он обеспечивает обмен доказательствами между сторонами в случае представления досудебного протокола и доказательств. Авторы считают, что на сегодняшний день пришло время сделать первые выводы об эффективности применения досудебного протокола на практике. Актуальность темы исследования авторы также видят в функционировании данного объекта исследования как средства разрешения досудебных споров. Поэтому в настоящей статье предпринята попытка дать оценку практической эффективности исследовательского объекта на основе статистических данных, путем анализа норм, предусматривающих применение досудебного протокола в казахстанском законодательстве и обзора мнений ученых-исследователей и специалистов в данной отрасли. То есть целью исследования является изучение и оценка практической эффективности досудебного протокола. Практика показывает, что количество споров, разрешенных с использованием данного инструмента, слишком мало, и, по мнению авторов, законодатель пока не достиг поставленной цели при введении досудебного протокола. Они считают, что барьеров для полноценной работы данного нововведения недостаточно.

Ключевые слова: досудебный протокол, суд, спор, гражданское дело, доказательства, судья-примиритель, истец, ответчик, примирительные процедуры, иск, медиация.

Т.К. Nurekeshov, Y.M. Aytkazin

Pre-trial protocol in civil proceedings: issues of effectiveness in practice

In the scientific article the change of legislation in the form of introduction of pre-trial protocol to civil proceedings by Law No. 84-VII of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 2021 was analyzed. According to the innovation, this procedure is carried out by mutual exchange of the parties pre-trial protocol or with the help of a conciliation judge. The conciliation judge is not a party to the substantive dispute, but ensures the exchange of evidence between the parties in case of submission of the pre-trial protocol and evidence. The authors believe that today it is time to make the first conclusions about the effectiveness of the application of the pre-trial protocol in practice. The authors also see the relevance of the research topic in the functioning of this object of study as a means of resolving pre-trial disputes. Therefore, this article attempts to assess the practical effectiveness of the research object on the basis of statistical data, by analyzing the norms providing for the application of pre-trial protocol in Kazakhstani legislation and reviewing the opinions of research scientists and specialists in this field. That is, the purpose of the research is to study and assess the practical effectiveness of the pre-trial protocol. Practice shows that the number of disputes resolved using this

tool is too small and, according to the authors, the legislator has not yet achieved the goal of introducing a pre-trial protocol. In their opinion, there are enough barriers to the full-fledged operation of this innovation.

Keywords: pre-trial protocol, court, dispute, civil case, evidence, conciliator judge, plaintiff, defendant, conciliation procedures, lawsuit, mediation.

References

- 1 Lenkovskaia, R.R. (2017). Protседura obespecheniia dokazatelstv sudom v grazhdanskom protsesse [Procedure for securing evidence by the court in civil proceedings]. *Sotsialno-politicheskie nauki — Social and political sciences*, 2, 76–79 [in Russian].
- 2 Konusova, V.T. (2016). O nekotorykh problemakh i perspektivakh sovershenstvovaniia Grazhdanskogo protsessualnogo kodeksa Respubliki Kazakhstan [On Some Problems and Prospects of Improvement of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan*, 4 (45), 84–92 [in Russian].
- 3 Ablava, E.B. (2024). Vnesudebnyi i dosudebnyi poriadki uregulirovaniia sporov v Kazakhstane [Out-of-court and pre-trial dispute resolution procedures in Kazakhstan]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, № 1 (76), 118–129 [in Russian].
- 4 Ablava, E.B. (2023). Sudebnaia mediatsiia v grazhdanskom sudoproizvodstve Respubliki Kazakhstan [Judicial mediation in civil proceedings in the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, 4 (75), 102–114 [in Russian].
- 5 «Qazaqstan Respublikasynyn keibir zannamalyq aktilerine azamattyq protsestik zannamany zhetildiru zhane daulardy sottan tys zhane sotqa deiingi retteu instituttaryn damytu maseleleri boiynsha ozgerister men tolyqtyrular engizu turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2021 zhylygy 20 zheltoqsandagy № 84-VII Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 2021 No. 84-VII “On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on improving civil procedure legislation and developing institutions for extrajudicial and pre-trial settlement of disputes”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000084> [in Kazakh].
- 6 Qazaqstan Respublikasynyn Azamattyq protsestik kodeksi [Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> [in Kazakh].
- 7 Kamzieva, G. Raskryt sut dokazatelstv. Dosudebnyi protokol kak odin iz putei k primireniyu storon [Disclose the essence of the evidence. Pre-trial protocol as one of the ways to reconcile the parties]. *ztgz.kz*. Retrieved from <https://ztgz.kz/raskryt-sut-dokazatelstv-dosudebnyj-protokol-kak-odin-iz-putei-k-primireniyu-storon> [in Russian].
- 8 Zhamanbaev, B.M. Institut dosudebnogo protokola [Institute of pre-trial protocol]. *pvl.sud.kz*. Retrieved from <https://pvl.sud.kz/rus/massmedia/institut-dosudebnogo-protokola> [in Russian].
- 9 Sataeva, A.B. (2022). Dosudebnyi protokol v grazhdanskom protsesse Anglii i Kazakhstana: sravnitelnyi analiz [Pre-trial protocol in civil proceedings in England and Kazakhstan: a comparative analysis]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, 4 (71), 268–275 [in Russian].
- 10 Batkalova, G. Dosudebnyi protokol kak pervyi shag ustraneniia raznoglasiy [Pre-trial protocol as the first step in resolving disagreements]. *infozakon.kz*. Retrieved from <https://infozakon.kz/sud/20656-dosudebnyy-protokol-kak-pervyy-shag-ustraneniya-raznoglasiy.html> [in Russian].
- 11 Internet-portal Komiteta po pravovoi statistike i spetsialnym ucheta Generalnoi prokuratury Respubliki Kazakhstan. Statisticheskie otchety: Otchet № 2 — «Po rassmotreniiu grazhdanskikh del sudami pervoi instantsii» (za 2022, 2023, 2024 gody, 1 kvartal) [Internet-portal of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan. Statistical reports: Report No. 2 — “On consideration of civil cases by courts of first instance” (for 2022, 2023, 2024 year 1 quarter)]. *qamqor.gov.kz*. Retrieved from <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> [in Russian].
- 12 Abdulla, A. Sotqa deiingi khattamanyn basty erekshelikteri [Main features of the pre-trial protocol]. *zanmedia.kz*. Retrieved from <https://zanmedia.kz/%d1%81%d0%be%d1%82%d2%9b%d0%b0-%d0%b4%d0%b5%d0%b9%d1%96%d0%bd%d0%b3%d1%96-%d1%85%d0%b0%d1%82%d1%82%d0%b0%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d1%8b%d2%a3-%d0%b1%d0%b0%d1%81%d1%82%d1%8b-%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%ba%d1%88/96997/> [in Kazakh].
- 13 Aliakparova, A. Obiazannost — prokladyvat mosty [The duty is to build bridges] *zanmedia.kz*. Retrieved from <https://zanmedia.kz/obyazannost-prokladyvat-mosty/90464/> [in Russian].
- 14 Ablava, E.B. (2023). Uregulirovanie del i sporov v tsivilistike i sudoproizvodstve Kazakhstana (dostizheniia, problemy, perspektivy) [Settlement of Cases and Disputes in Civilisitics and Legal Proceedings of Kazakhstan (Achievements, Problems, Prospects)]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, 2 (73), 63–76 [in Russian].
- 15 Diachuk, M.I. (2021). Razvitie instituta mediatsii v Respublike Kazakhstan [Development of mediation institution in the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, 1(64), 219–232 [in Russian].
- 16 Kenzhebaeva, A.T. Sovershenstvovanie grazhdanskogo protsessu v Kazakhstane [Improvement of civil procedure in Kazakhstan]. *kazbar.org.kz*. Retrieved from <https://kazbar.org.kz/sovershenstvovanie-grazhdanskogo-processa-v-kazakhstane/> [in Russian].

Information about the authors

Nurekeshov Talap Kairatovich — PhD, Senior Lecturer of the Department of Civil Law Disciplines, Educational institution “Alikhan Bokeikhan University”, Semey, Kazakhstan; e-mail: talapkz@bk.ru;

Aytkazin Yerlan Maidanuly — Master of jurisprudence, Senior Lecturer of the Department of Civil Law Disciplines, Educational institution “Alikhan Bokeikhan University”, Semey, Kazakhstan.

Букеетов Университеті